

Arvo Valton művei és fogadtatásuk Magyarországon[◊]

Arvo Valton írásaival 1969-ben találkozhatott először a magyar olvasó. Ekkor jelent meg *Az előérzet* című, mai észet elbeszéléseket tartalmazó antológia Bereczki Gábor válogatásában és fordításában. Az antológia Valton mellett Enn Vetemaa, Mati Unt és Mats Traat írásait tartalmazta. Valton öt – a megjelenés időpontjából nyilvánvaló – korai elbeszéléssel szerepelt benne. Ezekben az író a klasszikus észet novellahagyományok folytatójának ígérkezett kortárs szereplőkkel, azok mindennapos gondjaival. Tömörségükben is sokatmondó írásaiban megmutatkozott egyéniségének és írásainak egyik mindvégig jelenlévő stílusjegye, a humor. Hősei a szó szoros értelmében vett „kisemberek”, apró, másoknak talán lényegtelennek tűnő, ám az ő számukra mégis sorsdöntőnek érződő gondokkal, problémákkal. Ezek az írások a kor szabadságfokának vagy inkább szabadsághiányának megfelelően adnak hangot az író lesújtó véleményének kora társadalmáról, hiszen a szürke, ingerszegény környezet, a sodródás, a beletörődés a megváltoztathatatlan hitt körülményekbe, már önmagában egy olyan társadalmat vizionál, amelyben élni nem, legfeljebb vegetálni lehet. Mert mit remélhet az ember egy olyan társadalomban, amelyben – mint *A prémium* című novellában – egy takarítónőt tizenégy évi munka után 5, azaz öt rubel prémiummal „jutalmaznak”, és ő még ennek is örül, míg ki nem derül, hogy az alamizsna fejében a következő időszakban állandóan többletmunkával terhelik, hiszen prémiumot kapott. A takarítónő, noha lázadó gondolatok is megfordulnak a fejében, továbbra is dolgozik és túr. Valton az ehhez hasonló történetekhez sohasem fűz kommentárt, csupán regisztrálja őket, s éppen tehetetlen hőseinek cseppet sem látványos vergődése kelt megdöbbenést az olvasóban. Az *Előérzet* című kötet, noha nem hozott látványos sikert (egyedül tőlem jelent meg róla egy recenzió, világirodalmi folyóiratunk a *Nagyvilág* 1970/6-os számában), jelezte, hogy az addigiakhoz képest merőben új írói szemlélet és stílus van érelődőben a hatvanas évek észet irodalmában. Ezt megérezhették a korabeli magyar irodalom eszmei irányítói is, akik felkértek, hogy írjak a *Helikon* című akadémiai folyóirat számára egy tanulmányt a hatvanas évek új észet irodalmi jelenségeiről.

Ez *Új arcok, új jelenségek a hatvanas évek észet irodalmában* címmel aztán el is készült, és 1972-ben meg is jelent, sőt a későbbiek folyamán belekerült az egyetemi tankönyvnek minősített Domokos Péter által szerkesztett *Uralisztikai olvasókönyvbe* is. Annyi szubjektivitás engedtessek meg, máig büszke vagyok rá, hogy a tanulmányban felvázolt „új arcok” – legyenek azok költők vagy prózáírók – ma valamennyien az észet iskolai tananyag részei. A Valtonról szóló rövid portré utolsó mondata akkor így hangzott: „A legutóbbi esztendő termését tartalmazó Hírvivő (Sõnumitooja) című kötet elbeszéléseiben a groteszk és lírai motívumok sajátos keveredése figyelhető meg.” A szóban forgó tanulmány írásakor, 1970-ben, még nem voltam olyan intenzív és napi kapcsolatban az észet irodalommal – magyarul nem állt rendelkezésemre annyi anyag, hogy a groteszk és lírai jelzők mellé hozzátehettem volna a szatirikus és abszurd elemeket is. Ezt csupán egy két évvel későbbi – egyébként első –

◊ Elhangzott az Ungvári Állami Egyetemen, 2007. szeptember 17-én rendezett Valton-konferencián.

észtsországi utazásom, valamint a szerzővel kialakított baráti kapcsolatom, és legújabb műveinek teljes megismerése után érzékelttem igazán. S ha a kezdeti írások kapcsán azt említettem, hogy azok indirekt módon ábrázolják az író lesújtó véleményét a korabeli viszonyokról, most egy időre ellent kell mondanom önmagának. A *Zöld hátizsákos embernél* (Rohelise seljakotiga mees) vagy a *Cintányérosnál* (Taldrikulöjja) gyilkosabb szatírárt ugyanis keveset találunk a korabeli szovjet viszonyokról.

A *Cintányéros* lelketlen, műveletlen bürokratájának monológja éppen akkor a legárulkodóbb, amikor öngazolást keres magának: „Az ember az évek múlásával tapasztalatra és jártasságra tesz szert. És kivesznek belőle a haszontalan érzelmek és a fölösleges kétségek, döntéseiben egyre magabiztosabb, tehát bizonyára igazságosabb is lesz. És az ember már fel sem veszi, ha egy ismerőse például azt kérdezi tőle, hogy hogyan dönthet egy irodalmi mű sorsáról az, aki idegenes kiejtéssel beszél az észtet. Én ezt már fel sem veszem, már csak azért sem, mivel a kiejtésem zavar a legkevésbé a nyelvi és irodalmi vonatkozású döntések meghozatalában ... Ráadásul nincs egy csöpp idegenség sem a kiejtésemben, csak néhány betűt éleesebben ejtek ki, és ki nem állhatom az idevalósiak hanyag, elnyújtott beszédét. A mi köreinkben az én kiejtésemnek van jó csengése.”

Valton másik, szatíráként talán legtöbbet emlegetett műve *A zöld hátizsákos ember*. A tartalmát akár meseként is felfoghatnánk: Egy meg nem nevezett ország meg nem nevezett vasútállomásán megjelenik egy ember, és hangosan elkezdi olvasni egy könyvet a vonatra várakozó utasoknak. Azt, hogy mit olvas fel, nem tudjuk meg. Szokványos történeteket. Ezt több napon át megismétli, majd ugyanolyan rejtélyesen, ahogy megjelent, egyszer csak nem jön többé. Ám a szokatlan jelenséget az éber takarítónő jelenti a feletteseinek, azok meg az ő feletteseiknek, azok meg azoknak, akik már nem a vasút kötelékeibe tartoznak. „Álruhás utasok” figyelik a szöveget, a hangsúlyokat, mindent, seregnyi ember kutatja, mibe lehetne belekötni, ami rendszerellenes. Mivel ilyet nem találnak, valahol fönt eldöntik, hogy ideológiai okokból ellen-olvasóembereket rendszeresítenek a pályaudvarokon, ám mire ezt a tervet megvalósítják, a zöld hátizsákosnak nyoma vész. „Itt a vége, fuss el véle”, ha népmesei fordulattal kívánnánk élni. Az elbeszélés magyarországi sorsa fényesen igazolja az irodalomtudományak azt az újabban sokat hangoztatott tételét, hogy egy mű értelmezése csak a szöveg és a befogadó, azaz az olvasó viszonyán múlik. Nos, miután a kész fordítást elvittem a *Nagyvilág* című folyóirathoz, a valóban művelt, széles látókörű főszerkesztő közölte velem, hogy remek írás, de nem közölheti, mert szovjetellenességgel vádolhatják meg a lapot. Hiába próbálkoztam azzal érvelni, hogy utalás sincs benne a Szovjetunióra, a főszerkesztő értett az irodalomhoz. A zöld hátizsákost végül 1972-ben az akkoriban sokszor kiátkozott Ilia Mihály, a Tiszatáj főszerkesztője közölte. Ám a történetnek még nincs vége. Mivel a Magyar Rádió irodalmi szerkesztőjeként dolgoztam akkoriban, nem volt különösebb akadály, hogy 1974-ben rádióváltozatot készítek belőle a *Kilátó* című világirodalmi magazinműsor számára. Oda is adtam a kéziratot a Magyar Rádió egyik legkitűnőbb, s politikailag egyik legnaivabb rendezőjének, Török Tamásnak, gondolván, hogy ő majd a helyszín megjelenítésénél is megtalálja a hangjátékoknál alkalmazott klasszikus zörejeket, hangeffektusokat. A felvételen nem voltam ott, az adás után viszont raporra kellett mennem a nagyfőnökhöz. Magyarázkodásom a helyszín jelöletlenségéről, miegyébről hasztalannak bizonyult. A mintegy huszonöt perces adaptációban a pályaudvari hangosbemondóban szinte percenként felhangzott, hogy megérkezett a moszkvai gyors, a habarovszki járat késik, azonnal indul a kijevi gyors, és

ehhez hasonlók. A *zöld hátizáskos embert* a jelek szerint áldott emlékezetű rendezőnk is úgy értelmezte, ahogy a novella korábbi olvasói.

Valton első önálló kötete 1975-ben jelent meg magyarul az Európa Kiadó Modern Könyvtár című sorozatában *A hurok és más elbeszélések* címmel. A kötet anyagát együtt válogattuk az íróval budapesti tartózkodása idején. 27 elbeszélését tartalmazza, és Arvo mintegy másfél évtizeddel ezelőtti szóbeli közlése alapján műveiből ez a legjobb külföldön megjelent válogatás. A fordításokat Bereczki Gáborral (12) és Rab Zsuzsával (1) osztottuk meg egymás között. Az ezt megelőző években az író novelláival Bereczki Gábor jóvoltából és a saját serénykedésem révén több folyóiratban is megismerkedhetett a szűkebb és tágabb irodalmi közvélemény. A kötet kritikai visszhangja mindemellett meglepő volt: nemigen fordult még elő, hogy hat ismeretetés, kritika is foglalkozzék egy észt szerző művével, közöttük több olyan kritikus is, akinek korábban nem volt kapcsolata az észt irodalommal. Természetesen ez utóbbi megállapításon nincs semmi csodálkozni való, hiszen a kötet megjelenésekor Valton már nemcsak az észt novella egyik megújítója, hanem világirodalmi rangú, számos nyelvre lefordított képviselője, aki ekkorra már régen megteremtette a maga írói világát, kiformálva egy jellegzetes valtoni stílust, amelynek egyes elemei – a groteszk, az abszurd, a líraiság, a filozofikus megközelítés – írásaiban más-más hangsúlyt kapnak ugyan, ám az egyes írásokban harmonikus egységben funkcionálnak.

„Arvo Valton észt író azok közé a lírai alkatú, elvont gondolkodásra hajlamos novellisták közé tartozik, akik gyanúsak találják az érzelmességet, nagyképűnek a bölcselkedést. Szenvedélyesen érdeklik a társadalmi jelenségek, az emberi magatartások, de irtózik a moralizálástól. Nem lelkesedik, nem gúnyolódik – hanem megmutatja a banálisban a nagyszerűt, a magasztosban a közönségest. De nem az irreális vonzza vagy a torz, hanem a bonyolult valóság: legjellegzetesebb írásai a »groteszk realizmus« kitűnő teljesítményei” – írja egyik méltatója.¹

A cikk szerzője az író általános jellemzése után *A halász* (Kalamees), a *Pärkbaum pékség*, *A hurok I-II-III.* (Silmus I-II-III.) című írásokot emeli ki az író jellemzésére, valamint a *Lélekharang* (Hingekell) című elbeszélést. Ez utóbbi esetében az írói megközelítés remeklésére hívja fel a figyelmet: „Test és lélek, vaskos erotikum és átszellemült gondolatiság, álmok és szürke hétköznapiság – íme a Valton-féle látásmód” – írja. Egy másik kritikusa, maga is író, ekként jellemzi Valtont a magyarul megjelent válogatás kapcsán:

„Valton többnyire rövid elbeszéléseit a szorongató feszültség jellemzi. Ugyancsak jellegzetes vonása ezeknek az írásoknak az igen kevés – sokszor egyetlenegy – szereplő, a burkoltan érvényesülő groteszk humor és a filozofikus írói világszemlélet, amely döntően meghatározza a művek felépítését, szerkezetét és végkicsengését. Az író rokonszenves bölcselkedő hajlama azonban nem változtatja írásait pusztá elmélkedésekké vagy álcázott tanulmányokká. A szereplők világát, elképzeléseit, törekvéseit és tetteit mindig a novellák drámai helyzeteiből kerekíti ki; sohasem magyaráz vagy magyarázkodik, hanem érzékeltet, láttat, bemutat, hangulatot, léggört teremt.

1 Doboss Gyula: Lábszárcsont a hangszertokban. *Élet és Irodalom* 1975. 20. 10. p.

Borongóan vidám vagy ironikusan szomorú léghört, amely nyugtalanságot is kelthet az olvasóban. Kérdéseket vet föl, anélkül, hogy kíváncsiságát teljesen lecsillapítaná. Az emberek együttéléséről, közösségi gondjairól kérdez bennünket és főként az egyes ember, a személyiség szerepéről ebben a kölcsönös társas viszonyban. Behatóan, személyesen, aprólékosan, bensőségesen faggat. Leggyakrabban úgy, hogy dilemmákkal teli helyzetet támaszt. Választott főhősét – képviselőnkét – kiemeli a megszokott élethelyzetéből és kisebb-nagyobb, de föltétlenül megoldandó feladatok elé állítja. Döntésre készíti olyan – általában mindennapi – helyzetekben, amikor elhatározásától nemcsak a novellák megoldása függ, de általánosabb emberi problémák sorsa is.

A megoldások nem teljesen egyértelműek. Ezért az olvasó többféleképpen értelmezheti a novellák nagy részének közös mondanivalóját. Kivált azokét az írásokét, amelyek a címadó elbeszélés; *A fal* (Müür), *A megmenekülés* (Pääsemine), *A fáklyavivő* (Törvikukandja) vagy a *Színjáték* (Näitemäng) típusába tartoznak.”²

Eddig az idézet. A cikk szerzője a továbbiakban felsorolja, hogy hányféle olvasata lehetséges az imént említett írásoknak. Megállapításai ez esetben is helytállóak, nincs ugyan tudomása róla, de felveti az annak idején az ész kritikában már korábban hangoztatott egzisztencialista olvasatot is, kiváltképp Valton néhány hősenek tudatosan vállalt szenvedése kapcsán, mint ahogy azt a lehetőséget is, hogy számosan „a kicsiny részletekből összerakott, gunyorosan ötletes mozaikkép művészi tökéletességét” fogják majd értékelni Valton írásaiban. Jómagam inkább ez utóbbi felé hajlok, hiszen Valton írásainak összességére éppenséggel nem a pesszimista világszemléletet is magában hordozó egzisztencializmus a jellemző, hanem a feltétel nélküli élet- és emberszeretet. Még filozofikus irányultságú írásaiból is ez derül ki számomra. Az, hogy a *Hurok* (Silmus) című írásában az ember önként besétál a csapdába, és az írás III. részében már fél is onnan kijönni, legfeljebb továbbgondolásra, nem önfeladásra készíti az olvasót. Viszont, ahogy a *Színjáték* (Näitemäng) című elbeszélés véletlenül a darabba került hőse – végtére is valamennyien a véletlen választása révén kerülünk a világra – reménytelenül, ám makacsul keresi a helyét a darabban és a kontaktust a többi szereplővel, az mélyen emberi, és saját helyének és szerepének megtalálására ösztönzi az olvasót. No meg egy kis meditálásra a világ megismerhetőségét illetően.

Valton tehát első magyar nyelvű kötetével igen meleg és a két idézett kritika bizonyossága szerint értő fogadtatásra talált Magyarországon. (A további négy, ezúttal említetlen méltatás is hasonló hangnemben szólt az író teljesítményéről.) A kitűnő ész író egycsapásra az irodalmi élet érdeklődésének centrumába került, írói kvalitásait, túlzás nélkül állítható világirodalmi rangját nem kérdőjelezte meg senki. Novellái folyóiratokban, antológiákban továbbra is rendszeresen napvilágot láttak. Némelyikük valószínűleg közvetítőnyelvből készült fordítás. A hetvenes évek második felétől a határon túli magyar olvasókhöz is eljutottak, erdélyi és vajdasági magyar folyóiratok révén, s talán Kárpátaljára is, de itt csak a legutóbbi évek megjelenéseiről tudok, mert a magyar bibliográfiai irodalom legalább olyan mostohán kezeli az ottani magyar sajtót, mint ahogy a politika ott élő honfitársainkat. *Számunkérés* (Aruande) című elbeszélését az előző évek legjobb világirodalmi novellatermését bemutató *Égtájak 1978-79*.

2 Iszlai Zoltán: Híradás az észtekről. Népszabadság 1975. jún. 5. 7. p.

antológia szerkesztői örömmel fogadták tőlem. A szerző *Mustamäei szerelem* (Mustamäe armastus) című írása, hallgatóim kedvence a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Nagyvilág folyóirat után könyvben *A szélőrlő* című, mai észt elbeszéléseket tartalmazó antológiában 1981-ben jelent meg. A nyolcvanas-kilencvenes években Valton is főként hazája közelmúltjának feltárásával foglalkozott, és a hazai gyökeres változások sem kedveztek a könyvkiadásnak. Az elmúlt években jutottunk el odáig, hogy ismét könyvek formájában is sikerül hozzáférhetővé tenni magyarul az észt irodalmat. A Bereczkiné Mai Kiisk szerkesztésében megjelent *Bábjából kikelő pillangó* című antológiában öt Valton-novella található, közöttük az itthon is gyakran idézett, az anyanyelv szépsége mellett hitet tevő *Az észt nyelv* (Eesti keel) című írása. Valton novelláit ezúttal ismét Bereczki Gábor, valamint Pap Kinga Marjatta tolmácsolásában ismerhetjük meg. 2005-ben sikerült egy újabb Valton-kötettel kedveskednünk a magyar olvasóknak. *Véggjáték* (Lõppmäng) címmel Jávorszky Béla készített egy remek válogatást a szerző 1980 és 2000 között megjelent írásaiból. Az újabb magyar Valton-kötet 19 elbeszélést tartalmaz, a fordítás javarészt Jávorszky Béla munkája, én csupán két, a Magyar Napló észt különszámaiban (1997, 2001) korábban már megjelent fordítással szerepelek, melyek közül az egyik, *Az apaság öröme* (Isaduse õnn) tudomásom szerint a frissen megjelent ukrán nyelvű válogatás címadó írása. Valton második kötetének fogadtatásáról, noha szóban sok jót hallottam róla, sajnos nem tudok beszámolni, mert eddig sok más világirodalmi kötethez hasonlóan egyetlen kritika sem jelent meg róla, csupán egy rövid ismertetés hívta fel rá a figyelmet a Finnugor Világ című periodikában. Ez azonban mit sem von le a szerző érdeméből, csupán a helyzet változott meg. Az irodalmi életben manapság – kiváltképp a külföldi szerzők esetében – rövid reklámszövegekkel igyekeznek pótolni a szakkritikát. Ugyanerre a sorsra jutott a tavaly karácsonykor megjelent *Éjszakai ügyelet* című, modern észt elbeszéléseket tartalmazó kiadvány, amelyben Valton a *Harminc év* (Kolmkümmend aastat) című írásában, a férfi-női kapcsolatot a hamisítatlanul órá jellemző iróniával és egyben öniróniával ábrázolja.